
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MÓRICZ ZSIGMOND

BORI IMRE

V. VERES LACITÓL NYILAS MIHÁLYIG

Szemlélődésünk során Móricz Zsigmond írói pályájának húsz esztendejét, az 1911 és 1931 közötti két évtizedet igyekszünk megragadni. Természetesen most általánosságban, hiszen közelről sem egységes húsz esztendőről van szó. *Az Isten háta mögött* modernista korszakának fénykorában született, a *Légy jó mindhalálig* 1920-ban, amikor e korszakának fényei már hunyóban vannak, és erőteljesebben művészetének azok a jegyei mutatják magukat, amelyek a húszas évek műveit jellemzik, a *Forr a bor* pedig ugyancsak egy irányváltást jelöl — inkább a lezáró, mint az újat kezdő alkotások csoportjában. Nem terjed ki figyelmünk e regények minden vonatkozására sem. Csupán kamasz-, illetve gyermek hőseit vesszük szemügyre, hiszen ezek az alakok is érdekes és jelentős tanulságokat kínálnak Móricz Zsigmond művészetének értelmezéséhez.

Az Isten háta mögött Veres Lacija az író modernista korszakának gyermeke, a regénynek nagyjából még háttérben maradt, de közelről sem jelentéktelen szereplője. A felnőttek még el-elakarják a szem elől alakját, sorsuk szövetébe azonban már beleszövődik az ő életfonal is, s nem is kis mértékben! Nem véletlen tehát, hogy Móricz már akkor is nagy élmény-, érzés- és gondolat-terheket rakott kamaszhősnének gyöngé vállára, és ezt teszi majd Nyilas Misivel és Nyilas Mihállyal is. Az író ebben a regényében fedezi fel a kamasz művészete számára. 1911-ben azonban a kamasz alakjának feltűnése már nem vehető újdonságszámba. Szinte nincs sorsának és jellemének vonása, amellyel ne találkozunk volna már, de ezek a Veres Laci életképleteként Móricznál találkoznak össze, és éppen ennek az életképletnek ő adja meg érvényét *Az Isten háta mögött*ben és értelmezi a *Forr a bor* lapjain. A „kisvárosi nyomorult harcokban” ugyanis gyerekek és kamaszok is részt vesznek, és mi több: a kisváros éppen az ő számukra börtön leginkább, ők érzik Énjük zártságát és kirekesztettségét. Könnyen befűlik tehát az erjedő kamasz-

lélek, és ment nem talált kiutat a társadalmi konvenciók miatt, amelyek közé az iskola szokásrendje is tartozik, valamint a jellem adott vonásai is gátolják, önmagába merül, hol a képzelet Paradicsomának bokraiban bujkálhat és bujálkodhat, elveszítheti ártatlanságát mintegy a valóságos események előtt járva, miként teszi Veres Laci is *Az Isten háta mögött* eseménysorában.

Móricz, ezt a regényét írva, gondos szerkesztő-művészetről tett tanúságot. Veres Laci történetét a Veres tanító és a fiatal ikáplán borozási jelentének nulla pontjáról indítja. Ironikus felhangokkal a tanító szavaival („Nagyszerű ez a diákkor... az az élet legszebb kora. De azért nem szeretnék még egyszer diák lenni...”), amelyek a „hik, hek, hok” tréfaszólásokig visznek el, innen pedig már nincs messze Horatius sem, akinek ódáját Veres Lacinak kell fordítani. S nem is akármelyik Horatius-ódáról van szó! A költemény híres hajó-allegóriája alkalmat ad Móricznak, hogy a „repülj hajóm...” képzetét pendítse meg kamaszhősnének a képzeletében, ám lírai lendület nélkül, de kisvárosiasan földhözragadsággal:

„Meggkönnyebbülve sóhajtott fel, mert ez az óda úgy feküdt az agyára, míg olvasta, mint valami ólomüveg, amely összeszorítja az anyvelejét, s amelytől elhomályosul előtte az egész világ. Hirtelen egy csónakra gondolt, amelyen a múlt nyáron a Sajón ladikáztak a füzesek alatt, s ettől úgy iktisztult a feje, mintha egy percre a szél elfújta volna a ködöt. Tisztán látta a nagy barna csónakot s vörösre rozsdált bádoggpántjait. Aztán egy tengeri hajót képzelt el, amely Amerikába viszi. Mindig nagy vágyakozással gondolta el, milyen remek volna Amerikába menni, és ott élni. Megtanulna angolul és olyan bő ruhát varratna magának, mint az az amerikai magyar, aki a múltkor bent volt az iskolában és az öcsét kereste.

Ez az egész csak egy pillanatig tartott. Míg ezeket gondolta, szinte hályog volt a szemén, s összefutott előtte a betű...”

Az „O navis, referent in mare te novi...” időmértékének skandalálás előcsalta dallama (Oná viszrefe rent! Immare ténovi...) azonban gyorsan elhal, és felváltja a kisvárosi nóta, amelyre a kamasz tanította sógornőjét:

Szeretném az arcod csak még egyszer látni,
Még egyszer az utcán órák hosszat várni...
Még egyszer csókolnám vesztett boldogságom!
Azután haljak, meg az a kívánságom...

Ebbe fonódik az erotikának a Veres Laciból kitörni akaró áriája, amit a sógornőjének jelenléte csal elő, és amit a körülmények a Veres tanító házában percről percre erősítenek. Veres Lacinak tehát a „homloka veres volt, forró, a bor feszítette, s valahol bent a mélyben, az idegeiben valami erős feszültséget érzett”. Meg is fogalmazza érzését: „— Borzasztó.

Mintha börtönben volnék.” Így indul az éjszakába, egyelőre megszegni az iskola előírásait, és feldajkálni a regény hazugság-motívumát, megte-remtve egy olyan (konfliktus-helyzetet, amelynek változatait a *Légy jó mindhalálig* és a *Forr a bor* szövegében látjuk majd viszont. Ennek a szituációnak a tartalmi változnak ugyan regényről regényre haladva, a lényegük azonban alig módosul — az iskolai vizsgálat mind a három regényben fontos helyet kap, összefonódva az ártatlanság motívumával. Ment Veres Laci is a törvényszerű véletlennek köszönhetően (kerül az iskolai törvényszék elé. Sógornéját kell mentenie hazugságával, pedig milyen irigységgel képzelte el, „amit a káplán tehet a sógornéval”, miközben „titkon ápolgatott bujasága” virágozik ki a regény két éjszakájának a sötétjében, hiszen elég számára a Fidibusznak már a címe is, hogy „iz-zani kezdjen a szeme, a benne levő titokzatos érzékiség” pedig felforr-jon. Egyfelől tehát elgondolja, hogy „milyen nagyszerű lesz helytállni az asszony szavaiért, ha az egész világ összedől is”, másfelől a bordélyház-ba merészkedik be, hogy az utcánéltől kapja meg a sógornéjától várt ölelést, az öleléssel pedig a kiábrándultságot, a csömört, végső fokon azt a felismerést, hogy a képzelet több, mint a valóság, mert „megül a va-lóság”. Egyetlen jelenetbe sűrűsödnek össze ezek a kamaszgondok a re-gényben. Abban a jelenetben szólalnak meg, amelyben Veres Laci és tár-sai az ítélet kihirdetését várják:

„Legjobban szeretne volna, ha őt most mindjárt kicsapják az iskolából. Vétkesnek érezte magát a szerelemben, mintha neki kellene magára venni a büntetést, minden asszonyért, minden bűnös nőért... Az éjszakára gon-dolt, és siratta az idealizmust, a szüzességét... Ő, ha otthon maradt vol-na, ha nem ment volna el az éjjel!... ha valami isteni csodával meg-menekül a bűnökkel, utálatosságokkal teli éjszakától... A kiábrándu-lástól... Mintha leszakadt és szétporladt volna körülötte az egész világ. Minden illúziója oda volt. Az elvesztett paradicsom ez! A megismerés döntötte meg a fantázia paradicsomát. Álmos volt, hihetetlenül álmos, és mégis tudott ötleteket teremteni az agya, s valami nagyszerű felfedezésre jutott: az a szó, hogy elvesztett paradicsom: s az a bibliai kép, hogy Ádám és Éva a megismeréssel elvesztette a paradicsomot, semmi mást nem jelent, csak azt, ami ővele történt. Immár ő is elvesztette, örökre elvesz-tette, visszahozhatatlanul a paradicsomot...”

A Móricz-művek egyik fontos és jellemző problémája ez, amely a va-lóssággal való találkozás drámjaként bontakozik ki, a modernista korszak vonzásában az erotika általános és a nemi nyomor egészen konkrét szint-jén, a *Légy jó mindhalálig* és a *Forr a bor* lapjain pedig egy pedagógiai-társadalmi síkon, ahonnan az erotika színei sem hiányoznak. A *fátyla* egyik nagyjelenetében azonban a Veres Laci nagy élménye már parodisz-tikus jellegű felfogásban fogalmazódik meg, méghozzá Arday, asztalánál a főhős számára ismeretlen fiatalember előadásában. Ebben az előadásban

a kamasz első nagy élménye „egy kis maró vitriollal volt leöntve, a vidéki élet szatírja volt benne, sőt a mélyén az emberélet kritikája, a férfiember nemi ösztöneinek megvetésre ítélt galádsága sistergett ki a szavak mögül, de elsősorban mulatságos volt és fonák”. Tulajdonképpen itt sikerül Móricznak nemcsak ábrázolni, hanem eszméileg általánosítani is *Az Isten háta mögött* írása közben szerzett tapasztalatait. Íme ennek a körülbelül egy szövegoldalnyi terjedelmű tirádának a kezdő és a zárt rétele:

„Erotika csak kisvárosban van, a kamaszkor csak itt virít istenigazában, a kutyafejét. Kérem, képviselő úr, maga nem tudja elképzelni menyenyi szenedéssel van egybe kötve az első illúziók elvesztése: egy szegény diáknál, akinek az apja is szegény ember, és semmiképpen sem tud, bármennyire szeretne is, finom, egészséges, jó cselédeket fogadni, akikkel a fiai is meg legyenek elégedve, szóval nincs és nem lehet és nna...

... Kérem képviselő úr a kamaszkor leggyönyörűbb vonása, hogy abszolúte semmivel sem gondol: megragadja egy rettenetes vágy s kiröpíti, ki... Fut, megy, mint az örült, számítás és cél nélkül... Kérem: most aztán falba ütődik az ember, az ember örül, hogy nem tört be a homloka... Megvolt az első kaland... az első...”

Móricz Zsigmond kamaszhőseinek ezt az életben elkerülhetetlen pillanatát lelki habitusuk teszi még nehezebbé. Magánosok, félszegek, zavartak. Nem találják helyüket tulajdonképpen sehol, és irigykedve nézik osztálytársaikat, akik boldogan együtt tudnak lenni egymással, könnyen alkalmazkodnak, mert nem hiányzik belőlük az a „vakmerőség” (ennek tartja Veres Laci azt a tulajdonságukat, hogy bele tudnak helyezkedni az életbe). „Van bennük valami nyersség, valami realitás, nem olyan zavrovák, mint ő, nem olyan kétségbeesettek, mint az ő élete... Azt érezte köztük, hogy ezekből mindből férfi lesz, aki tud majd harcolni az élettel. Hivatalnokok lesznek, meg gazdák, kereskedők, iparosok vagy színészek, újságírók... ilyen is akadt köztük...”

Ugyanezek a gondolatok foglalkoztatják *Az Isten háta mögött* után húsz esztendővel később megjelent *Forr a bor* Nyilas Mihályát is, arra figyelmeztetve az olvasót, hogy a két regény között szorosabb összefüggések után kutasson, és egy gondolati ív két tartópillérét lássa a párhuzamosságban. Íme a Nyilas Mihály gondolatsora:

„Ezek mind olyan dolgokhoz értenek, amíhez ő nem értett. Az élet dolgaihoz. Akár gazdagok voltak, akár szegények, mindnek tele volt a feje a puszta imádatával, a földdel, lovakkal, kutyákkal, puskával, nyúlal és fogollyal. És mindenekfölött lányokkal, akikről, akikről soha nem lehetett tőlük egy türelmes jó szót hallani, csak erkölcstelen dolgokat. Mindenkinék minden pletykáját tudták, és röhögve beszéltek róluk. Női tisztesség, az ismeretlen fogalom volt előttük. A nő csak kéjtárgy és ala-

csnyabb lény volt számukra, s oly malac nyelven beszéltek, mint az öreg emberek . . .”

Kamaszhősei mögött ott látja Móricz az iskola szerepének és az iskolai nevelésnek a kérdését is. *Az Isten háta mögöttben* főképpen csak jelzetekben, de a *Légy jó mindhaláligban* és a *Forr a borban* már kifejtve, a regények szövegének egészét átható módon. *Az isten háta mögöttnek* az iskolával kapcsolatos állásfoglalásában igen korszerű, keletkezésének éveiben vitákat kiváltó kérdés, a középiskola reformjának gondolata reflektálódott. Amikor Móricz regénye megjelent, már több mint tíz esztendeje dúlt a harc, és az iskolai oktatás története valószínűleg Móricz regényében is felfedezné a középiskola reformja kapcsán felmerült kérdések legtöbbszörét, hiszen ezekben a XX. század első évtizedének társadalmi és politikai harcái tükröződtek. Mi a klasszikus tanulmányok problémáját jelezzük csak, amelyeknek válsága igen szembeűnő volt. Mondja is a regény Kópónak csúfolt tanára, „milyen szomorú, hogy a mai diákok a latin és görög tárgyokban feltűnően kevés szorgalmat tanúsítanak”, és tudja, hiába szorgalmazza, az iskolai könyvtár soha nem fogja megvenni a „londoni Malters-kiadványokat, amelyek az összes latin és görög arculatokat az egyedül legtökéletesebb szövegkritikával s az összes jegyzetekkel adják, amelyeket két ezredéven át bárki is tett az illető auctorokra”. Tisztázásra vár azonban a kérdés: Móriczot közvetlenül nem Hatvany Lajos *A tudni nem érdemes dolgok tudománya* című könyvével kapcsolatos beszélgetések ihlették-e többek között, amikor a klasszikus nyelvek tanulásánál az ügyét is beleszötte regényébe? A polémáik, Hatvany Lajosé sem, nem a klasszikus műveltség szükségtelenségét hangsúlyozták, hanem arra mutattak rá, hogy a latin és a görög nyelv tanítása a középiskolában értelmét veszítette, végeredményben pedig a tanulókat távol tartotta az élettől, ilyen módon pedig az életre való hatás lehetőségét is korlátozta.

Móricz figyelmének előterében azonban az iskolai tanulás céljának problémája állt. Amikor a regény 2. fejezetében a tanító, a felesége és a káplán erről beszélgetnek, szinte közvetlenül is Hatvany Lajos könyvének címére asszociálnak a klasszikus tanulmányok szükségtelensége kapcsán, és ezt összekapcsolják az iskola társadalmi funkciójának a kritikájával is. Arra a kérdésre ugyanis, hogy miért kell a középiskolásnak a görög és a latin nyelvet tanulni, az asszony ezt válaszolja igen ironikusan: „Aki azt sem bírja megtanulni, az már nagy számár, abból nem lesz pap. Sem úriember, megmarad mesterembernek. Azért kell tanulni a fiatalembernek szorgalmasan, hogy hozzájussanak ahhoz az úriosztályhoz, ahol jó lenni. Ha nem tanulná valaki a görögöt meg a latint, hát hogy jutna hozzá, hogy egy úriasszonynak udvaroljon!” Veres tanító pedig a következőképpen érvel:

„Barátocskám, az életben egészen más dolgokra van szükség, mint

amire az iskolában tanították az embert. Azt lehet mondani... hogy az életben csak arra van szükség, amiről az iskolában nem tudnak semmit! Legfontosabb dolog a szerelem! Hát mire tanítják az embert ebből az iskolában! Aztán a pénzszerzés! Na, megette a fene, ha valaki az iskolában akar megtanulni pénzt csinálni. Azután a tekintélyszerzés! Ehhez is más kell, mint a leketanulás!"

Az iskolának a szelleme pedig a társadalmi viszonyok tükröje. A regény Veres Lacijának az iskolája nem nevel, hanem fegyelmez. „Mert nagyon szigorúak vagyunk — mondja az igazgató —, a legcsekélyebb kihágás a legsúlyosabb következményeket vonhatja maga után.” Egy Kopó testesíti meg ezt a szellemet, és Móricz jellemzése a maga rövidségében páratlan portréját adja ennek az embertípusnak:

„A tanár hókia mosolygással jött közel. Az arcán ott volt az igazgató iránti tisztelet, amelyet a belső bizalmasok fesztelensége hatott át. Ott volt a Veres Laci bűne felett való mély megbotránkozás s egyben a sajnálatraméltó nagybácsi iránti szánalom. Ott volt az egész mai ifjúság romlottsága fölött való elszomorodás és a saját férfiúi integritásának jóleső érzése. Ez mind ott volt az arcán, amely fakó volt és hosszú, ott volt vízzesszínű szemében, amelyek mintha előre akartak volna ugrani a csillogó nagy szemüveg mögül. Ott a kéznýtásban, ahogy alig érintve megfogta a tanító kezét s az igazgató felé intett néma bókolásában, amellyel jelezte, hogy bár csak az imént ment ki a szobából, azért még most is rendületlenül tiszteli a direktortát úgy is mint embert, úgy is mint tanárt, úgy is mint korrekt direktort s úgy is mint ennek a mai szerencsétlen bűnügynök kényelhetetlen vizsgáló- és ítélőbírját...”

Iskola, nevelők, neveltek, felnőttek, gyerekek — *Az Isten háta mögött* pedagógiai melléktemájának megszólaltatói, még inkább pedig maga a pedagógiai téma tovább élnek Móricz opusában, annál is inkább, mert éppen e regény laboratóriumában ismerte fel a kamaszhősök és a nevelés kérdésének nagy teherbíró képességét, egyúttal pedig azt is, hogy itt nyílik mód a személyesség érvényesítésére az epikai előadásban és komponálásban. Azaz ez kínálta fel leginkább, hogy az „életét írásban tovább tudja élni”, miként erről 1912-es Kaffka Margit-tanulmányában beszélt. Ám hogy miért várt éveken át, nem tudjuk megmondani, de rámutathatunk *Az Isten háta mögöttben* rejlő csírákra (a diák és az iskola konfliktusára, a nagy vallatási jelenetre, a cinkos-szerepre, de a malaccal-kocával kapcsolatos mondatra is), nemkülönben az 1905-ös Csokonai-tanulmányának egyes kitételeire, amelyek úgy hatnak, mintha bennük már a Nyilas Misi „szituációi” fogalmazódtak volna meg. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül éppen a Csokonai-kérdéssel kapcsolatban magának a *Légy jó mindhalálig*nak az idézetét, ami megerősíteni látszik feltevéssünket. Nyilas Misi a következő mondatot olvassa el az antiikváriumban megvett és csalódást keltő Csokonai-könyvből: „A physiológia által ma már igaz-

sággá emelt ama sejtésnek, miszerint a léleknek mineműségei s ereje épp-úgy által mennek a származással együtt a gyermekekbe, mint a testéi, a szellemi öröklésnek érdekes példája Csokonai Vitéz Mihály.” Csábító feladatnak látszott tehát, hogy egy kisleány tudatának rajzából induljon ki, és abban érje tetten érlelődését az iskolában és a társadalomban, még-hozzá egy olyan gyermek sorsának fonalát követve, akinek szülei a magyar társadalom szerkezetében az alsó régiókban foglalnak helyet, miként az a regény Pósalaky urának kérdéseire adott válaszaiból kiderül. Nyilas Misi tehát származásának és jellemének tehertételeivel él a debreceni kollégiumban. Szorongó lélek ő, a cselekvésre nehezen szánja magát, gyávaskodik és tétovázik, mint előtte Veres Laci is, ezeket a vonásokat azonban nem csupán családi örökségként vitte magával Debrecenbe. Hogy egy vagyonából kicsöppent és ácsmesterségre kényszerült ember az apja, ez a szociológiai tény legalább olyan mértékben oka szorongásának. Gyorsan meg is tanulja, „hogya helyt akar állni az emberek közt, nem szabad soha többet kimondani senki előtt, hogy az apja ács”.

Tudat-regényként kezdte írni Móricz a *Légy jó mindhaláligot*, analitikus figyelme azonban mind jobban arra a közegre irányult, amelyben tehertételeivel és sebeivel ez a tudat haladt, ilyen módon azután a regény jellege is módosult. Megfigyelhető ez előadásmódjának változásaiban, a történeti vonások előtérbe kerülésében, a társadalomrajz készülésében, és a viselkedésforma rajzára rátelepedő történelemfilozófiában, végeredményben abban a tényben, hogy ami a regény kezdetén az ábrázolás célja volt, végül is ürügye lett csupán az írónak. A *Légy jó mindhalálig* írása közben fedezte fel igazán a Törökéket és a Doroghyékat, általában a klasszikus dzsentrit, amelynek élete tartósabban lekötötte majd érdeklődését a húszas években. Jellemző lehet azonban az is, hogy a morál-filozófia kérdését megpendítte csupán, amikor a földrajztanár előadását reprodukálja („S íme, ez ősz temetkezési helyek két dologra tanítanak meg csálhatatlan pontossággal: hogy a társaságban élés és az erkölcs épp-olyan veleszületett emberi ösztöne az embernek, mint amilyen veleszületett ösztönt találunk más állatoknál is, pl. a méhekénél és hangyáknál, előbb léteztek az emberekénél a morál-törvények, mint a polgáriak, amazok tehát ősi és erősebb oszlopai az emberi életnek...”), de a „Nagy úr” történelem-filozófiáját adja elő nem titkolt lelkesedéssel, egyúttal utópisztikus vonásainak kidomborításával is. Több súlypont is kialakul az ilyen mozzanatok révén a regényben: az ideológiai nem kerül az etikai közelébe. Módosul természetesen az iskolához való viszonyulás rajza is. Igaz, úgy érezte, hogy az volt a boldog idő, amikor elsős gimnazistaként a Törökéknél élt „ártatlan gyermekszégyen”, és a kollégiumból ide vágyott. De a regény-cselekményből majd kiderül, hogy konfliktusának is ebben a debreceni nagy sárokházban volt a forrása, mert itt tűnik el nemcsak a reskontó, hanem az emberekbe vetett hite is. Az is-

kolával azonban egészen a reskontó-perig valójában nem volt problémája a regény hőségnek, még ha szelleme és a diákélet rideg törvényei nem is kedveztek az érzékeny lelkiségnek. A tanárportrékon is több a rokonszenves, mint az ellenszenves vonás. A földrajztanár lelkes magyarázata éppen úgy ezt bizonyítja, mint a latin tanárnak, Gyéresnek, a szerepe, akitől végső fokon nem is „latint tanult, hanem azt, hogy tíz év múlva egyszer csak kilobbant benne is a testiség kultusza, s a Gyéres tanár csodálatos önérzete és fesztelensége tette bátorrá és biztos fellépésűvé, mikor olyan társaságba került, ahol erre volt szükség”. A reskontó-ügyben fordul azonban minden visszájára, és az az iskola, amely az „Az ts tolvaj, aki az emberek bizalmát meglopja...” szentenciával akarja a kisdíákot nevelni, maga csap fel a bizalom tolvajának. A „zűrzavar és korai bánat” regénye ilyenformán a *Légy jó mindhalálig*, de már a történelmi regény sok jellemzőjével. Természetesen nem csupán az 1892-es dátum miatt! Sokkal inkább az írói magatartás és viszonyulás jellege miatt: ál-jelenidőről van ugyanis szó a regényben, az író egy-egy megjegyzése az, ami valójában történelmi távlatba helyezi Nyilas Misi kalandját a debreceni kollégiumban. „Misi még késő öregkorában is visszaemlékezett ezeknek az óráknak az unalmára...” — mondja, és hőségnek hatodikos korát is előlegezi, amikor szemüveget kellett viselnie, mert fáj a szeme, de hivatkozik tíz évvel későbbi, tehát 1908-ra rögzíthető esetre is a már üdézett kitételében.

A harmincas évek elején, amikor a *Forr a bor* című regényét írja, a történetiség teljesen eluralkodik szemléletén, ilyen módon mintegy kiteljesíti, ami a *Légy jó mindhalálig* lapjain még utalásszerűen volt jelen. „Történelmi regényt írok, ez a dolog a régi történelmi múltban folyik le; a múlt században, annak is az utolsó évébe...” — írja a regény hetedik fejezetében, amely a nyolcadikos Nyilas Mihály egy esztendejét idézi meg, kinagyítva és epikusán részletezve *Az Isten háta mögött* Veres Laci-jának problematikáját az élet és iskola antagonizmusának fényében. Nyilas Mihály problémája tehát itt kap általános, kort jellemző jelentőséget is. „Abban az időben volt a humanista iskola legsúlyosabb válsága. A tanterv s a tananyag az élettől teljesen idegen volt. Latin klasztrikusokon nevelték a diákságot, hexameterekkel abrakoltatták őket, de a fiúk nem akarták rofogtatni ezt a zabot. De nem akarták a többi tárgyat sem, mert még az élet-anyagot áruló címek, mint a történelem, a természetrajz, a természettan is, olyan elvont volt, hogy még nehezebb volt, mint a klasszika-filológia.” Szó esik a latin nyelv tanulásának a feleslegességéről is: „A tanuláshoz az az egy értelme van — fejtegeti a Nyilas Mihály Géza bátyja, az igazgató —, ha az ember annyi hasznát veszi, hogy rájön nagy dolgoknak a megértésére... Azért én nem vagyok a latintanítás híve, mert ma már az életben nincs szükség a latinra, mint nagyapáinknál... már az apáink sem vették sok hasznát... De

azt nagyon sajnálnám, ha a latin klasszikusokat meg nem ismertem volna, sokkal szegényebbnek érezném magamat...” S a regényen vezéreszmeként húzódik végig az „úrrá lenni...” gondolata. „Úrrá lenni”, ez volt ennek a kornak a vezéreszméje, s ennek a létrája az iskola („Tudja fiatal úr, én úgy gondolom, hogy az iskola az egy nyolcfokos létra...”), az uralkodó osztályokhoz csak ezen keresztül vezet az út. Nyilván jellemző lehet, hogy ezt a kérdést sem ábrázolja valójában, hanem értekezlik róla, mintegy regényes tanulmány tárgyává teszi — a harmincas évek Móricz-műveinek egy részében fellelhető módon: „Minden szülő csak arra törekedett, hogy a maga nehéz életsorából kiemelje a gyermeket, s élére állítsa valami hivatal révén a tömegnek. S ha ezekből a parasztfiúkból vagy kisiparos-gyermekekből később szolgabírák lettek vagy közigazgatási tisztviselők — basák lettek, akik semmit sem gondoltak a nép, a tömeg kívánságaival és szükségleteivel, csak arra gondoltak, hogy magukat kárpótolják az ifjúkor hiányaiért, ha ügyvéd lett, nyúzó fiskális lett, ha férj lett, háziúrnak lett...” Móricz természetesen azt sem titkolja, hogy tézis-, illetve irányregényt ír. Annak szándéka mozdult már a *Légy jó mindhalálig* szövegében is, megfogalmazni a *Forr a bor* lapjain sikerült neki. „De ha megvizsgáljuk ifjúkorunk képét, rá kell jönnünk — írja —, hogy ez volt az alapja az utolsó huszonöt év nemzeti bajainak, s talán intő lesz annak a generációnak, amely ma van hivatva az ifjúság életéről gondoskodni...” Még egyértelműbb a következő sorokban, amelyeket az egykori diákkamrák leírásával kapcsolatban olvashatunk:

„Valami végtelen sivárgás s szomorúság volt ebben a kamarában. Szegénység és elhagyatottság, elhanyagoltság. Innen kellett kinőni annak a generációnak, amelyik a jövő század első harmadában az országot kiemeli a nehéz sorsból. Ügyvédek, orvosok, tanárok, jegyzők, szolgabírók lettek azokból a fiatalemberekből, akik a múlt század végén ebben a szomorú barlangban nőttek. Most visszagondolva rá, nem is lehetett más ebből a világból, csak ami lett. Gazdasági válság, világháború, forradalom, a középosztály tehetelensége, a közállapotok megromlása. Ez a diáklakás szimbóluma volt, annak az elhanyagoltságnak, amiben a századot végezte a magyar intellegencia, s ahonnan kinőtt az új század...”

Sommásan ítélt, és ítélete egyúttal nézőpontja is, ahonnan a századvég világát nézi: „Ha az ember negyven év múlva meggondolja, úgy néz erre a régen elmúlt korra, mint az őrltek házára.” Láttuk, fokozatosan jutott el elmarasztaló korfelfogásához, amelyet inkább elmondania, mint ábrázolnia sikerült a *Forr a bor* lapjain. Ezt tapasztaljuk a magyar társadalom rétegződésével kapcsolatos bekezdéseiben is. Nyilas Mihály szeme előtt „kinyílt a társadalom, mint egy könyv”, jószerivel olvasni is tudja sorait, aminek következtében differenciáltan nézi már a szegények és gazdagok problémáját, a gazdagok felismeri a király-főne-

messég-dzsenti „szentháromságát”, és véleménye szerint a „modern kor szelleme” csak annyit tudott elérni, hogy lehetősége nyílt azok számára is a csatlakozás ehhez az uralkodó osztályhoz, akik más társadalmi osztályhoz tartoznak. Meglepő lehet ugyanakkor, hogy Móricz Zsigmond az 1930-as évek kezdetén főhőse szeme előtt felrajzolja az „ideális anarchizmus” csábképét is, és nem csupán kort jellemző volta miatt! Nyilas Mihály természetesen visszautasítja mind a „mai feudális rendszert”, mind pedig az anarchiát, és a tanuláshoz az eszményére esküszik, mert a tanulás az „egyetlen út, hogy az ember saját magát megtalálja”. Ezért is vállalja, hogy rosszul nevelik az ifjúságot Magyarországon. Ez a motívum az, amely *Az Isten háta mögött* megírása óta kísérte az író, és realizálni akarta érzelmi vetületeiben (*Légy jó mindhalálig*) és ideológiai hálójában (*Forr a bor*).

Kérdés azonban, hogy a Nyilas Mihály osztálytársainak „zendülése” — kivonulásuk az aradi vértanúk napján, és a Segélyegylet ikörülű csatlakozások az iskolában, valamint Nyilas Mihály személyisége kellő alapot kínált-e az írónak egy nagy ambíciójú, a századvég körképét megörökítő regény megalkotásához? Az állandó motívumok, amelyek felkísértének a szemügyre vett regényekben, arról vallanak, hogy Móricz ezeknek rendkívüli jelentőséget, kort kifejező szerepet tulajdonított. A nagybácsinál élő diák, az iskolai per, a diák féltékenysége és az emögött lapuló ambíciók, a nehezen megszerzett sikerélmények, az erotikus vágyelfojtások „szituációi” — ezek azok az alapok, amelyekre építeni akar, s noha a Veres Lacihoz viszonyítva Nyilas Mihály személyisége gazdagabb, igazi hőssé nem tud válni a *Forr a bor* lapjain sem. A Móricz-életrajzokból tudjuk, ezek azok a motívumok, amelyek az író életéből kerülnek át a regényekbe. Nem indokolatlan tehát Nyilas Mihálynak az a kérdése sem, amelyet Björnsonnal kapcsolatban tett fel: „Vajon Björnson a maga esetét írja meg? Valószínű, mert ő nem tudna mást írni, csak ami vele megtörtént.” (A kiemelés az enyém. B. I.) Ám, hogy mindez nem elegendő, azt éppen a *Forr a borban* tételesen is megfogalmazza: „Rájött, hogy mégis a fantázia az igazi. Az élet csak motívumokat adhat a képzőletnek, de csak az a nagy érzés, ha az ember elmúlt korok lelkébe éli bele magát.” Az ellentmondás tehát egészen nyilvánvaló, s bár éppen e két törekvés antagonizmusa támaszt sajátos feszültséget a regényben, mégsem látszik elegendőnek, hogy ellensúlyozza az árbázolás fogyatékoságait. Már-már azt kell gondolnunk, hogy Veres Laci inkább a kor hőse, mint Nyilas Misi vagy Nyilas Mihály. Pedig a *Forr a bor* a jellem részletesebb rajzát adja, az író figyelme olyan részleteknél is elidőz, mint Nyilas Mihály „szatír-szemöldöke”. Előcsal „érzéki csillogást” is alakja körül, és meglesi a pillanatot, amikor a „fantáziában kiált erotikus álmok” után találkozik egy lány-mellett:

„A lány fölött megállott, lenézett rá, meglátta könnyű blúzá, melyen

meglehetősen nagy kivágás volt, s valami démoni ötlettel, amit sohasem tett fel magáról, belenyúlt, a kezét beeresztette a mélybe, s megfogta a blúz alatt a lány mellét.

S Irénke úgy tett, mintha semmit se venne észre.

A fiú megrémült a gyönyörtől. A lány már teljesen kifejlett volt. Görcsösen megmarkolta, és sokáig így maradtak, hogy szorította az ujjaival, a szemét lehunyta, és elöntötte a bíbor öröm.

Végre a lány mozdult, karjával magához szorította a fiú kezét, akkor elbocsátotta . . .”

A Sertorius-dráma elemzése ugyanakkor bepillantást enged Nyilas Mihálynak „ideológiájába” is. Csírájában látjuk itt azt a felfogást, amely a *Sárárany* nézőpontját jellemezte: „Ő már három év óta a magyarságot mindig úgy tekintette, hogy vérségi kötelékekkel van összekötve annak minden rétegével, s azért fáj neki a nép elnyomása az urak által, mert az volt az érzése, hogy egyik testvére nyomja el a másikat.”

A háttér rajza is gondosnak látszik. A nagybátyja Tacitus-imádatával („Tacitus oly világosan tud megfogalmazni egy karaktert, egy életsorsot, egy embernek az egész életjelentőségét, hogy az mind egy tökéletes, egyszerű alapigazság hatásával van közölve”) szembeállítja a spicli Józsiásnak, a latintanárnak, az egykori Gellius-fordításait, ilyen módon az *Annalest* az *Attikai éjszakákkal*, hogy emberi és izlésbeli különbségeket is érzékelhessünk. Ezt teszi akkor is, amikor megidézi egy vidéki papház szalonját, tele japán legyezőkkel és fényképekkel, az ablakokon japán függönyökkel — a szecessziós izlés provinciális változataként, és megrajzolja a Játék portát, amelynek udvarán tőzeg-téglák száradtak. Informál arról, hogy mi a „döfleg” („A döfleg valami nagyon egyszerű tézisa volt, a kenyértésztaból elszakítottak egy darabot és hosszas csavaros tekerésben tették be a kemencébe, ahol az hamarosan meg szokott sülni, s olyan száraz süteménypótló ősi étel lett belőle . . .”), informá, a summások szabados életéről, valamint szociográfiai leírását adja az uradalmi hajtóvadászatoknak és a oselédlányok kiszolgáltatottságának — most már annak jeleként, hogy a falukutatásnak is elérkezett az ideje a magyar irodalomban. Ezek a lapok például akár a *Puszták népében* is helyet kaphattak volna. Messze, a regénykép peremén ott az angol-búr háború a világháború sejtelmével, elérhető távolságban pedig a Dreyfus-per Zola vádbeszédével, Björnson levelével, és a kisváros falai közt a zsidókérdéssel, amelynek ugyancsak oldalakat szentel.

Egy írói szándék története zárul tehát a *Forr a bor* megírásával, és e szándék felett a „pedagógiai Erosz” lebegett, amely az utolsó „pedagógiai” regényben az írói elkötelezettség kérdésébe asszimilálódott. Ilyen módon a megírás ideje is üzen. Móricz az „írástudók” kérdésében foglal állást (ettől volt hangos az évtized végén a magyar közgondolkodás!),

amikor a következő mondatot írja Nyilas Mihály hitvallásaként a nagybáttyal folytatott irodalmi vita kontextusában

„Én azt hiszem, minél nagyobb egy író, annál nagyobb kötelessége a legfontosabb dolgokban színt vallani és megmondani, mi az igazság és mi a kötelesség.”

(Folytatjuk)